

TURKIY TAZKIRANAVISLIK TARAQQIYOTIDA ALISHER NAVOIY “NASOYIM UL- MUHABBAT” TAZKIRASINING AHAMIYATI

Saydullayeva D.I.

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12623615>

Tazkira arabcha “zikir” so’zidan olingan bo’lib, estalik daftari ma’nosini anglatadi. Tazkiraning mavzu doirasi keng bo’lib, unda asotiriy va tarixiy voqealar, shaxslar, falsafiy qarash va nafis san’at, adabiyot hamda she’riyatga mansub shaxslar haqida so’z yuritiladi. Shu jihatdan tazkiralari sohalarga bo’linib, tarix, falsafa, san’at va adabiyotga doir tazkiralari mavjud. Jumladan, “Tazkirai Muqimxoniy” (tarixga oid), “Tazkirat ul- avliyo” (falsafa ahli-mutasavvufi uchun), “Tazkirat ush-shuaro” (shoir uchun), “Tazkirai xattoton” (xattot uchun) va boshqalar.

Alisher Navoiy zamonasiga qadar yozilgan tazkiralari asosan arab va fors-tojik tilida edi. XV asrga qadar turkiy tilda yozilgan tazkiralari hozircha juda oz. Jumladan, Rabg’uziyning “Qissas ul- aniy” si shunday asarlar sirasiga, ya’ni payg’ambarlar haqidagi qissalar - zikrlardir. Alisher Navoiy bu holatni hisobga olib, o’zbek tilida tarix, falsafa va adabiyot sohalariga daxldor tazkiralarni maydonga keltirdi. Bular - zamondosh shoirlardan bahs yurituvchi “Majolis un-nafois” hamda falsafa ahli - mutasavvufi uchun bag’ishlangan “Nasoyim ul- muhabbat” asaridir. Shuni eslatish joizki, bulardagi mushtarak xususiyat voqea va shaxslar faoliyati zikr qilinganligida ko’rinsa-da, ammo har bir asarning mavzusi bilan bog’liq o’ziga xos tuzilishi va bayon uslubi bor. Shu jihatdan bu asarlarning har biri alohida ilmiy- adabiy yodgorliklar sifatida qaraladi.

Kirish, asosiy qism va xulosadan iborat “Nasoyim ul-muhabbat” tazkisasi Navoiyning muhim adabiy merosi hisoblanadi. Asarning to’liq nomini Alisher Navoiy shunday keltiradi : “Nasoyim ul- muhabbat min shamoyim ul- futuvvat” ya’ni “Muhabbat shabadalari va do’stlikning xushbo’y hidlari”. Tazkirada 770 mutasavvuf (735 erkak, 35 ayol) haqida ma’lumot keltirilgan bo’lib, asarning erkak mutasavvufi uchun haqidagi qismi Shayx Uvays Qaraniy zikri bilan boshlanib, Abdurahmon Jomiy zikri bilan yakunlanadi. Orifa ayollarga bag’ishlangan qismi esa Robiya Adaviyadan boshlanib, Bibichayi Munajjima zikri bilan nihoyasiga yetadi.

Mazkur kitobning yozilish tarixi 901 hijriy- 1496—milodiy yildir. Alisher Navoiy shu asarning kirish qismida uning yozilish sababini bayon qilib, “Nasoyim ul-muhabbat” Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asaridan ilhomlanib, uni yanada mukammallashtirib yozilganligini uqtiradi.

Darhaqiqat, Abdurahmon Jomiyning mutasavvufi uchun tarixi - tazkisasi hisoblanmish “Nafahot ul- uns” asari 1476- 1477-yilda Alisher Navoiyning xohishi bilan yozilgan bo’lib unda 618 ta mutasavvuf (584 erkak, 34 ayol) ning zikri berilgan. Ammo asarda arab va fors- tojik mutasavvufi uchun keng o’rin ajratilgan bo’lib, turkiy mutasavvufi uchun zikri to’liq emasdi. Ikkinchi tomondan esa mutasavvufi uchun haqida turkiy- o’zbek tilida birorta tazkira mavjud emas edi. Alisher Navoiy ana shularni nazarda tutgan holda mutasavvufi uchun haqida turkiy - o’zbek tilida tazkira yaratib, unga ko’p yangiliklar kiritdi, turkiy mashoyix- mutasavvufi uchun tarixini ham o’sha davr nuqtayi nazaridan birinchi bo’lib mukammal tarzda maydonga keltirdi. Bu esa Alisher Navoiyning nihoyatda ulug’ xizmatlaridan biridir. Bu haqida Navoiyning o’zi shunday go’zal va aniq yozganki, uni to’liq keltirish har qanday sharh-u izohdan afzaldir:

“Tarix to’qquz yuz birdaki, ul kitob (“Nafahot ul-uns”) ning ta’lifidan yigirma yil o’tub erdi, Tengri taolo tavfiqi birla bu ulug’ ishg’a ilik urdum va bu azim amrg’a qalam surdum. Va hazrat shayx Fariduddin Attor q.s. bitgan “Tazkirat ul- avliyo” din ba’zi kibor mashoyixkim, “Nafahot ul- uns” g’a doxil bo’lmabdur erdi, har qaysini munosib mahalda doxil qildim. Va hind mashoyixi sharhi ham (“Nafahot ul-uns” da) oz mazkur erdi, mumkin bor tilab , topib, hazrat qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganj q.s.din so’nggi mashoyixgacha ilhoq qildim (ya’ni kiritdim, qo’shdim). Va turk mashoyixi zikri ham (“Nafahot ul-uns” da) ozroq erdi, oni dog’i hazrat shayx ul-mashoyix Xoja Ahmad Yassaviy r.a.din bu zamong’acha ulcha mumkin bor tilab, topib, zikrlarin va ba’zi holotu so’zlarin o’z mahallida darj qildim. Va hazrat Maxdumiy n.m.n (Abdurahmon Jomiy) ning oti va muosiru va musohib mashoyix q.a. zikri dag’ikim, ul mutabarruk kitobda (“Nafahot-ul-uns” da) yo’q erdi, munda qo’shdum. Va ul kitobda dag’i avliyouллоh zikridin ba’zi so’z kim, zamon ahlig’a ko’p muhtoj un-ilayh ermas erdi (Ya’ni zamon ahliga uncha ehtiyoji yo’q edi) itnob va vahmidin (ya’ni cho’zilib ketishidan qo’rqib) tarkin tutdim (qisqartirdim)”¹.

Yuqoridagi fikrlardan ham ko’rinib turibdiki, “Nasoyim ul- muhabbat” tazkirasida “Nafahot ul- uns” ning ta’sirida yozilgan, lekin erkin, ijodiy yondashilgan mukammal, mustaqil qomusiy asar hisoblanadi.

“Nasoyim ul- muhabbat” ning eng so’nggi nashrini tayyorlagan tadqiqotchi Olimjon Davlatov ham tazkiraga bir tildan ikkinchi tilga o’girilgan asar sifatida emas, balki ijodiy yondashuvga tayanilgan tarjima sifatida baho beradi ². Buni quyidagicha izohlaydi:

Birinchidan, “Nafahot ul-uns” murakkab ilmiy-nazariy asar bo’lib, undagi arabcha va forsha ta’birlar va hikmatlar asosan ramz va ishora tilida aytilganligi sabab tasavvufiy istilohlardan bexabar kimsa uchun bu so’zlarning mohiyatini anglash qiyinchilik bilan kechadi. “Nasoyim” ni o’quvchida esa bunday qiyinchilik ozroq bo’ladi.

Ikkinchidan, Jomiy o’z asarini yozishda, asosan, Imom Yof’iy, Sullamiy hamda Ansoriylarning tazkiralari tayangan. Navoiy esa, Shayx Faridduddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asaridagi 19 nafar mashhur avliyo , Shayx Fariddin Shakarganjdan so’ng Hindistonda yashab o’tgan 31 shayx, shuningdek 100 dan ortiq turk mashoyixlari haqidagi ma’lumotlarni qo’shimcha tarzda keltirgan. Undan tashqari, Nosir Xusrav, Shayx Mahmud Shabustariy, Ozariy, Lutfiy, Ashraf, Nasimiy, Shayx Imoduddin Faqih, Mavlono Jomiy kabi valiylik maqomiga erishgan shoirlar haqida ham o’rin ajratilgan. O’zi bevosita muloqot qilgan valiy sifat zamondoshlaridan Mavlono Sharafuddin Ali Yazdiy, Bobo Xokiy, Bobo Ali Mast Nisoiy, Bobo Xushkeldi singari Xudoning nazari tushgan aziz zotlar haqida ham ma’lumot berib, shayxlar sonini 618 tadan 770 taga yetkizgan. Shuningdek Navoiy o’z asarini yangi ma’lumotlar bilan to’ldirishda qisqartirish yo’lidan ham borgan. Ko’p rivoyatlar, bahsli nuqtalar, mohiyatan bir-birining takrori bo’lgan hikmatlarni tarjima qilmagan. Bahs va ixtilofga sabab bo’ladigan ayrim shayxlar haqidagi fasllarni umuman tashlab ketgan.

“Nafahot ul- uns” da keltirilgan ba’zi parchalar (masalan, Shayx Afifiddin haqidagi hikoya) ni to’g’ri tushunish va talqin qilish uchun o’quvchi tasavvuf va irfonning borliq, butun va bo’lak, kul va juz’, hol va maqom, jam’ va tafriqa, tahqiq va taqlid kabi tushunchalaridan

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 17 том. Т.: Фан, 2001. 12-17-бетлар.

² Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. Т.: “O’zbekiston” 2015. 6-8-бетлар.

xabardorlik bilan birga fiqh ilmini ham mukammal o'zlashtirgan bo'lishi kerak. Navoiy o'quvchini murakkablik va anglashilmovchilikdan uzoq tutish maqsadida bunday parchalarni tushirib qoldirgan.

Alisher Navoiy tanlagan hikoyatlar, hikmat va rivoyatlarning asosiy qismi bashariy xislatlarni tark eta borib, ilohiy axloqni kasb etuvchi, ma'rifatni egallashga bel bog'lagan zotlarning ruhiy- axloqiy kamolot yo'li, dunyoning arzimas manfaatlari ustidan g'olib chiqib, tafakkurining sathi osmon-u falaklar qadar keng qamrovli, ko'ngli Ma'rifat va Muhabbat maxzaniga aylangan komil insonlar haqida. Bunday hikoyatlar har bir insonning ruhiyatiga ko'klamning hayotbaxsh nasimiday tozalik olib kiradi.

Shuningdek Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns min hazarot al-quds" asarida birinchi marta el orasida so'fiy laqabi bilan shuhrat qozongan kishi Abu Hoshim Kufiy ekanligi aytilgan. Lekin Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat min shamoil ul-futuvvat" asarida birinchi so'fiy sifatida hazrati Payg'ambarimizning zamondoshi va muhibi Uvays Qaraniy tilga olinadi.

Umuman olganda, "Nasoyim ul-muhabbat" asari Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns" tazkirasidan ta'sirlanib yozilgan, mustaqil novatorlik xususiyatlariga ega bo'lgan mukammal tazkiradir. "Nasoyim ul- muhabbat" ning juda ko'p o'rinlarida "Nafahot" ga ishoralar bor. Bu esa ikki tazkiraning mushtarak xususiyatlarini belgilaydi. Masalan, ma'rifatli ayol **Fidda** tasvirida uning mashhur karomatlari borligi, qo'yidan ham sut, ham bol sog'ishi yozilib, uning tafsiloti "Nafahot"da ekanligi alohida ta'kidlangan. Aynan shu o'rinda Navoiy kamtarona lutf bilan o'quvchini "Nafahot" ni o'qishga chorlaydi. Soliha ayol **Tuhfa** haqidagi o'rinda esa bunday ma'lumot keltiriladi: "Ul nisoning solihoti, balki vosilotidin ermish. Hazrati Mahdumiy n.m.n. "Nafahot ul- uns"da aning zikrida ancha g'aroyib va aning holotida ancha ajoyib bitibdurlarki, sharhg'a rost kelmas. Bu muxtasarda mundin ortuqroqning gunjoyishi yo'q erdi. Ul holotqa ittilo' tilagan, ul kitobdin tilasun!".

Aynan ana shu o'rinlarda "Nasoyim"ni "Nafahot"ning tarjimasi deyish mutlaqo xato bo'ladi. Chunki tarjimada aynan matn mazmuni yoritiladi, unga ishora qilinmaydi. Xulosa qilib aytganda, "Nasoyim ul-muhabbat" va "Nafahot ul- uns" bir-birini to'ldirib turadigan , ammo har ikkalasida o'zgacha bir olam aks etib turgan qomusiy tazkiralardir. Ularning mushtarak xususiyatlaridan ko'ra, farqli jihatlari ko'proq ko'zga tashlanib, birini o'qigan o'quvchi ikkinchisini o'qishga ham ehtiyoj sezadi.

References:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 17-tom. "Nasoyim ul-muhabbat", «FAN» nashriyoti. T., 2001.
2. Najmiddin Komilov. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. 1-kitob, T., "Yozuvchi" nashriyoti. 1996-y.
3. Fariduddin Attor. Tazkirat ul-avliyo. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2013.
4. Hamidjon Homidiy. Tasavvuf allomalari. T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2004.
5. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat min shamoyimil futuvvat. T.: Movarounnahr

nashriyoti, 2017. Nashrga tayyorlovchi Hamidxon Islomiy.

